

مرور نظام‌مند پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی^۱

لیلا خسروی مراد*

زهرا فیضی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۸

چکیده

تربیت اجتماعی، یکی از ابعاد تربیتی مورد توجه در اسلام و قرآن است که راهکارهایی جهت بهبود آن به دست داده شده و بر این اساس، لازم است با انجام دادن تحقیق‌هایی موضوع‌های کاربردی در این حوزه شناسایی و برای حل مسائل به کار گرفته شود. در این راستا، هدف از نگارش مقاله حاضر، آن است که با انجام شدن پژوهشی نظام‌مند در حوزه قرآن و تربیت اجتماعی، امکان تدوین موضوع‌های کاربردی متناسب با خلأهای موجود برای پژوهشگران فراهم آید. این مطالعه از نوع توصیفی و روش اجرای آن، فراترکیب (سه مرحله‌ای نوبت و هیر) است. جامعه آماری پژوهش، مقاله‌های فارسی چاپ شده طی سه دهه اخیر در حوزه تربیت اجتماعی و قرآن در مجله‌های علمی معتبر داخل کشور را شامل می‌شود و نمونه‌گیری به شیوه هدفمند انجام شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات موجود در این مقاله‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA صورت گرفته است. نتایج تحلیل نشان می‌دهد سرفصل‌های اصلی محتوای تحقیق‌ها شامل آفات، موانع و آسیب‌های موجود در برابر تربیت اجتماعی، عوامل مؤثر در تربیت اجتماعی، آثار تربیت اجتماعی، اهداف مورد نظر از تربیت اجتماعی، مصادیق تربیت اجتماعی و روش‌های تربیت اجتماعی است. هر کدام از این سرفصل‌ها موضوع‌های جزئی‌تری را دربر می‌گیرند و هریک از این موضوع‌های جزئی را می‌توان در قالب پژوهشی مستقل بررسی کرد. در مجموع می‌توان گفت پژوهش‌های میان‌رشته‌ای از منظر قرآنی در حوزه تربیت اجتماعی، مغفول مانده‌اند و بیشتر مطالعات صورت گرفته در این زمینه، از نوع کاربردی نیستند.

واژگان کلیدی: مرور نظام‌مند، تربیت اجتماعی، قرآن.

۱. این مقاله، بخشی از یافته‌های طرح پژوهشی با عنوان نقد و بررسی سیستماتیک پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی است، که به کوشش سازمان قرآنی دانشگاهیان کشور و با کارفرمایی جهاد دانشگاهی انجام شده است.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی و پژوهشگر گروه قرآن و تربیت اجتماعی، سازمان قرآنی دانشگاهیان کشور، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
l.khosravi@acecr.ac.ir

** دانشجوی دکتری دین‌پژوهی (جامعه‌شناسی دین) و پژوهشگر قرآن و تربیت اجتماعی، سازمان قرآنی دانشگاهیان کشور، تهران، ایران.
feizi.z.58@gmail.com

بیان مسئله

به طور کلی، تعلیم و تربیت، مهم‌ترین و اساسی‌ترین جنبه زندگی بشر است که باید با استعداد های عالی فطرت او هماهنگ باشد و لزوم این هماهنگی، کاملاً مورد تأیید عقل است. از نظر عقلی، اگر وضع حاکم بر فطرت، همسو با آن نباشد، استعداد های عالی آدمی رشد نمی‌کنند؛ همان‌گونه که محیط غیر عقلانی نمی‌تواند عقل را رشد دهد و محیط غیر معنوی نیز قادر به پرورش دادن معنویت در انسان نیست. اگر انسان دارای سلسله‌ای از فطریات باشد، قطعاً تربیت باید با در نظر گرفتن همان فطریات صورت گیرد؛ زیرا تربیت یعنی رشد و پرورش دادن، و اساس آن، پذیرفتن سلسله‌ای از استعدادها برای انسان است (ملکی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۶). به طور کلی، هر مکتب فکری‌ای با توجه به مبادی هستی‌شناسی، ارزش‌شناسی و انسان‌شناسی خود، تعریفی از تربیت به دست داده و تنوع تعریف‌های عرضه شده درباره این مفهوم به قدری است که حتی در یک مکتب یا جریان فکری، چندین تعریف متفاوت درباره این مقوله وجود دارد. مکتب اسلام نیز به عنوان دینی که تمام شئون حیات انسانی را دربر می‌گیرد و هدف اساسی آن، کمک به رشد انسان به عنوان خلیفه الله است، در خصوص این فرایند مهم، دیدگاه ویژه خود را دارد. نگاه اسلام به چیستی، چرایی و چگونگی تربیت به شکل اصیل آن در قرآن کریم و سیره اهل بیت (ع) نمود یافته است؛ همچنین علما، فلاسفه و دانشمندان اسلامی معاصر به این مقوله توجه ویژه کرده و درباره آن نظر داده‌اند (اعرافی، ۱۳۸۱).

بی‌تردید، فرایند تربیت به منزله مهم‌ترین حرکت اجتماعی هدفمند برای محقق شدن تحول آگاهانه و اختیاری شخصیت افراد جامعه به سوی آرمان‌ها و ارزش‌های مطلوب، با فرهنگ هر جامعه تعامل دارد؛ چنان‌که به عقیده برونر^۱ (1996)، تربیت نه یک جزیره، بلکه بخشی از قاره فرهنگ است (به نقل از: سرکارآرانی، ۱۳۸۹، ص. ۷)؛ از این روی، تربیت نه تنها در روند انتقال دادن عناصر و مؤلفه‌های فرهنگ بومی به نسل آینده و نیز در فرایند توسعه میراث فرهنگی و رشد و تعالی فرهنگ جامعه در گذر زمان، بیشترین نقش را برعهده دارد؛ بلکه فرهنگ هر اجتماع، مهم‌ترین قلمروی است که فعالیت شایسته انواع نهادها و عوامل تربیتی را تحقق می‌بخشد و تربیت را به صورت ثمربخش درمی‌آورد (صادق‌زاده قمصری، ۱۳۹۱، ص. ۵۲).

1. Bruner

از طرفی تربیت، ابعادی وسیع دارد و یکی از ابعاد این مقوله که به‌میزانی چشمگیر بر دیگر ابعاد آن اثر می‌گذارد، حیطه اجتماعی آن است. مفاد آیات قرآن نشان می‌دهد اجتماعی‌بودن انسان در آفرینش او نهادینه شده است؛ هرچند ضرورت‌های حیاتی او و برآوردن نیازهایش از طریق اجتماع را نیز نمی‌توان نادیده گرفت. ازدیدگاه قرآن و روایات، اگر تربیت اجتماعی در مسیر مطلوب قرار نگیرد، به‌جای اینکه انسان را به کمال و سعادت برساند، باعث آسیب‌دیدن فرد و جامعه می‌شود (حاج‌کاظمی، ۱۳۹۲). زندگی در جامعه امروزی، نیازمند کسب مجموعه‌ای از مهارت‌ها و دانش‌ها در زمینه‌های مختلف و از جمله بُعد اجتماعی است و تربیت اجتماعی به مهارت‌های اجتماعی، قابلیت‌ها و صلاحیت‌هایی اطلاق می‌شود که فرد باید درباره خود، جامعه، ارتباطات اجتماعی، ارزش‌ها و روش‌ها به‌دست آورد (تابع‌الحجة، ۱۳۸۷). انسان در بستر اجتماع رشد می‌کند و به‌شدت از آن اثر می‌پذیرد؛ چون رابطه میان فرد و اجتماع از نوع حقیقی است. این رابطه باعث می‌شود رفتارهای فرد بر نفوذ او در جامعه اثر بگذارد و به همان نسبت که افراد از نظر آثار وجودی خویش در اجتماع اثر می‌گذارند و آن را بهره‌مند می‌کنند، این آثار و خواص وجودی نیز هویتی مستقل پدید می‌آورند و موجودیت مقتضی افراد را تحت تأثیر و تربیت خویش قرار می‌دهند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۵).

تربیت اجتماعی بدان سبب، یک مسئله محسوب می‌شود که تکلیف گذشته و آینده جامعه، به‌صورتی عمیق با آن مرتبط است. گذشته جامعه بدین علت با این مقوله پیوند خورده است که نحوه ارتباط نسل جدید با سنت و فرهنگ، برحسب تصور ما درباره تربیت اجتماعی تعیین می‌شود و آینده جامعه نیز با آن پیوند دارد؛ زیرا نوع روابط و حیات اجتماعی ما در آینده، متأثر از سبک و سیاق تربیت اجتماعی است (باقری، ۱۳۷۹، ص. ۳۸۷).

پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهند درحوزه تربیت و به‌ویژه تربیت اجتماعی، کاستی‌هایی اساسی و چشمگیر وجود دارد. فرزندان این مرزوبوم باوجود میراث غنی اسلامی - ایرانی و آموزه‌های قرآنی به‌عنوان منبع لایزال الهی، در وضعیت تربیتی و اجتماعی مناسبی نیستند و این کاستی‌ها در رفتار افراد جامعه، آشکارا نمود یافته‌اند.

مسائلی همچون بحران هویت، نبود مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی، دین‌گریزی، و بی‌اعتنایی به ارزش‌ها و باورهای اسلامی، چنین کاستی‌هایی را تأیید می‌کنند که خود، آسیب‌هایی جبران‌ناپذیر را برای نظام اجتماعی در پی دارند. این مسئله، لزوم توجه و عزم استوار متخصصان حوزه تربیت و روان‌شناسی را می‌طلبد تا به‌صورت علمی به پژوهش در این حوزه بپردازند (مذبوحی، ملکی، بهشتی، عباس‌پور و مفیدی، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۱)؛ بنابراین، با توجه به منابع مطالعه‌شده درمی‌یابیم تربیت اجتماعی به‌عنوان یکی از ساحت‌های تربیتی که در بستر ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی شکل می‌گیرد، در پژوهش‌های صورت‌گرفته، کمتر مورد توجه بوده و در مواردی هم که به آن پرداخته شده است، به ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و اسلامی که در قرآن ریشه دارند، توجه کامل و علمی نشده است؛ درحالی که خداوند متعال در قرآن کریم، انسان را موجودی فطرتاً اجتماعی معرفی کرده و فرموده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات، ۱۳). همان‌گونه که دیدیم، انسان با سرشتی اجتماعی آفریده شده است؛ از این روی، توانایی‌هایش در بستر خانواده، گروه و جامعه شکوفا می‌شوند و این فرایند شکوفایی استعدادها نیازمند تربیت است؛ بنابراین، اجتماعی‌بودن انسان با تربیت اجتماعی و نیز ترکیب با آموزه‌های معنوی و اعتقادی همراه است (باقری، ۱۳۸۵).

قرآن روندی تربیتی دارد و درعین حال، فرایند تربیتی را آموزش می‌دهد. این کتاب آسمانی، نظام تربیتی جامعی را در خود دارد که عرضه آن، نیازمند تلاش کارشناسان حوزه قرآن و تعلیم و تربیت است تا با تعاملی بین‌رشته‌ای، این نظام را به‌صورت جامع تدوین کنند (نجفی، متقی و نصرتی هشی، ۱۳۹۴، ص. ۵۱).

به‌رغم وجود چنین ظرفیت درخور توجهی در قرآن کریم، همان‌گونه که پیشتر نیز گفتیم، تاکنون، تحقیق درباره تربیت از منظر قرآنی به‌میزانی زیاد، مغفول مانده است. پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه، اغلب محدودند و در آن‌ها به مطالعات کتابخانه‌ای بسنده شده است؛ حال آنکه برای شناسایی مشکلات موجود، لازم است پژوهش‌های کاربردی در این زمینه صورت گیرد. در این راستا، قبل از انجام دادن هرگونه تحقیق باید پژوهش‌های انجام‌شده را تحلیل کرد تا از این طریق، مسیر برای دیگر

محققانی که قصد دارند در این حوزه مطالعه کنند، هموار شود. این پژوهش به نوعی یک علم‌سنجی خواهد بود که یافته‌های آن، محققان را در انتخاب موضوع، شناسایی خلأهای موجود و به‌کارگیری روش مناسب یاری می‌دهد. یافته‌های این تحقیق، سبب می‌شود از انجام‌شدن پژوهش‌های تکراری و غیرکاربردی، و نیز اتلاف انرژی، زمان و هزینه در این عرصه جلوگیری شود و بهره‌وری بیشتری تحقق یابد. در همین راستا، در پژوهش حاضر، تحلیل محتوای یافته‌های پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی در قالب مروری نظام‌مند در دستور کار قرار گرفته است.

درخصوص پیشینه مطالعاتی موضوع تحقیق، بررسی‌های انجام‌شده در منابع داخلی (شعبانی ورکی، ۱۳۷۷؛ شیخ‌سفلی، رفیعی و رضایی، ۱۴۰۰؛ بنائی، ضامنی و رسولی، ۱۳۹۹) و خارجی (Scourfield, Warden, Gilliat-Ray, Khan and Otri, 2013; Wolfgang and Berkowitz, 2006) نشان می‌دهد پژوهش‌های صورت‌گرفته درباره تربیت اجتماعی با رویکرد مطالعات میان‌رشته‌ای قرآنی و اسلامی، بسیار معدودند و در بیشتر آن‌ها بُعد قرآنی موضوع غلبه داشته است؛ اما از آنجا که در پژوهش حاضر، درصدد مرور نظام‌مند پژوهش‌های حوزه تربیت اجتماعی با رویکرد قرآنی بوده‌ایم، به‌دنبال مطالعه‌هایی از این دست یا نزدیک به موضوع این پژوهش بوده و بر مبنای جست‌وجو در منابع داخلی دریافته‌ایم هیچ تحقیقی با عنوان مرور نظام‌مند در موضوع تربیت اجتماعی انجام نشده است. در این حوزه، نه‌تنها تحقیق منطقی یافت نشد؛ بلکه درباره موضوعاتی که به‌لحاظ معنایی به تربیت اجتماعی نزدیک‌اند (مانند مسئولیت‌پذیری اجتماعی، جامعه‌پذیری، تعامل، معاشرت و همکاری اجتماعی) نیز پژوهشی از نوع مرور نظام‌مند دیده نشد.

در این زمینه، تنها یک تحقیق از منظر فراتحلیلی با عنوان «رویکردی فراتحلیلی به نظریه‌های تربیت دینی» (شعبانی ورکی، ۱۳۷۷) انجام شده و همین یک مورد نیز درخصوص تربیت دینی بوده است؛ نه تربیت اجتماعی؛ البته تحقیق‌هایی با رویکردی جز مرور نظام‌مند در موضوع‌های مختلف مرتبط با تربیت اجتماعی انجام شده و بسیاری از آن‌ها به‌عنوان نمونه مورد مطالعه در پژوهش حاضر، مدنظر بوده‌اند؛ مانند پژوهش شیخ‌سفلی، رفیعی و رضایی (۱۴۰۰) با عنوان «طراحی الگوی تربیت اجتماعی

در قرآن کریم برای پیشگیری از بزهکاری دانش‌آموزان» که نشان داد الگوی تربیت اجتماعی در قرآن کریم برای پیشگیری از بزهکاری دانش‌آموزان، شامل سه بُعد است: مبانی (توحید، فطرت و اختیار)؛ اصول (تربیت عبادی، تربیت سیاسی، اخلاقی و اقتصادی)؛ روش‌ها (تبیینی، تحمیلی و تلقینی)؛ همچنین بنائی، ضامنی و رسولی (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «شناسایی تأثیر ابعاد تربیت اجتماعی مبتنی بر مبانی فلسفی از منظر قرآن و عترت بر پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان» دریافتند رعایت قواعد اجتماعی، آموزش، تعامل‌های اجتماعی مؤثر، رفتار اسلامی و سلامت، رفتار مبتنی بر فرهنگ اسلامی، احترام، مردم‌سالاری دینی، مشورت‌گرفتن از دیگران و تربیت اجتماعی از جمله دستاوردهای ابعاد تربیت اجتماعی مبتنی بر اصول فلسفی از منظر قرآن و عترت هستند. تحقیق‌های خارجی نیز به همین صورت‌اند و در میان آن‌ها پیشینه منطبق با موضوع پژوهش حاضر وجود ندارد؛ اما پژوهش‌هایی درخور توجه، مرتبط با موضوع تربیت دینی - اجتماعی و متغیرهای مختلف انجام شده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان تحقیق اسکارفیلد^۱ و همکاران (2013) را نام برد. در پژوهش آنان تربیت دینی و تأثیر آن بر مشارکت اجتماعی بررسی شده و جامعه مورد مطالعه، شامل شصت خانواده مسلمان انگلیسی با پیشینه و تجارب دین و معنویت، و با کار اجتماعی بوده که از میان آنان با کودکان دوازده سال به بالا و بزرگسالان مصاحبه شده است. یافته‌های این پژوهشگران نشان می‌دهد تربیت مذهبی در خانواده‌ها و دیدگاه والدین درباره معنویت در مشارکت‌ها و امور اجتماعی آن‌ها مؤثر است. در پژوهشی دیگر، ولف‌گانگ آلزوف و ماروین برکوویتز^۲ (2006) وضعیت تربیت اخلاقی در جامعه و تأثیر آن بر آموزش‌های شهروندی را بررسی کردند. در این تحقیق، آموزش‌های شهروندی به‌عنوان قسمتی از آموزش‌ها و تربیت اخلاقی در آمریکای شمالی بررسی و چنین استدلال شده که آموزش شهروندی لزوماً مستلزم شخصیت و شکل‌گیری اخلاقی است؛ همچنین نقش مکاتب در تقویت رشد اخلاقی شهروندان در جوامع دموکراتیک، ضروری دانسته شده و بر توسعه اخلاقی، گسترش شخصیت‌های اخلاقی و ارتباطات گسترده‌تر، آموزش مدنی و پیشرفت مهارت‌ها و تمهیدات

1. Scourfield

2. Wolfgang Althof and Marvin W. Berkowitz

شهروندی تأکید شده است. شایان ذکر است که این نتایج در زمینه‌های اخلاقی، شخصیت و آموزش شهروندی با یکدیگر هم‌پوشانی دارند.

در مجموع، بررسی پیشینه پژوهش حاضر، نشان‌دهنده صورت‌نگرفتن مروری نظام‌مند است که به دسته‌بندی‌ای منسجم از تحقیق‌های انجام‌شده در حوزه تربیت اجتماعی می‌انجامد و بر این اساس، چنانچه پژوهشگری درصدد مطالعه در این حوزه باشد، در تدوین موضوعی کاربردی که به خلأها یا موضوع‌های مورد نیاز بپردازد، دچار سردرگمی خواهد شد.

انجام‌دادن مطالعات یا مرور نظام‌مند، محققان را در انتخاب موضوع مناسب برای تحقیق یاری خواهد کرد و همچنین در شناسایی بسیاری از مسائل، راهگشا خواهد بود. در همین راستا، در پژوهش حاضر در پی آنیم که با انجام‌دادن تحقیقی نظام‌مند در این حوزه، امکان تدوین موضوع‌های کاربردی متناسب با خلأهای موجود را برای پژوهشگران فراهم آوریم؛ به دیگر سخن، سؤال اصلی در این نوشتار، آن است که مضامین شناسایی‌شده در پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی، چه مسائلی را شامل می‌شود.

روش پژوهش

این مطالعه از نوع توصیفی است و با توجه به روش اجرای مطالعه فراترکیب، یکی از انواع فرامطالعه به‌شمار می‌آید. فرامطالعه یکی از روش‌هایی است که از آن به‌منظور بررسی، ترکیب و آسیب‌شناسی مطالعات پیشین استفاده می‌شود و خود، مشتمل بر مجموعه فراتحلیل^۱، فراترکیب^۲، فراروش^۳ و فرانظریه است (Edwards, Davies and Edwards, 2009). فراترکیب، پژوهشی است که در آن، ارزشیابی پژوهش‌های دیگر صورت می‌گیرد و از این روی، ارزشیابی ارزشیابی‌ها نامیده می‌شود؛ بنابراین، نوعی پژوهش درباره پژوهش‌های دیگر است و می‌توان آن را مطالعه و بررسی نظام‌مند پژوهش‌های پیشین دانست. به‌طور کلی، فراترکیب، نوعی مطالعه کیفی است که در آن از اطلاعات و یافته‌های استخراج‌شده از مطالعات دیگر با موضوع‌های مرتبط و مشابه

1. Meta-Analysis
2. Meta-Synthesis
3. Meta-Method

استفاده می‌شود و به عبارت دیگر، ترکیب تفسیر تفسیرهای داده‌های اصلی مطالعات منتخب است (Zimmer, 2006). به عبارتی مطالعه زمانی از نوع فراترکیب قلمداد می‌شود که در آن، پژوهشگر داده‌های ثانویه نتایج حاصل شده از دیگر مطالعات را برای پاسخ‌گویی به نتایج خود ترکیب کند و از این رهگذر، نتایج تازه به دست آورد (Asgharizadeh and Ghasemi, 2009). فراترکیب، مستلزم آن است که پژوهشگر بازنگری‌ای دقیق و عمیق در سند مورد مطالعه انجام دهد و پژوهش‌های قبلی را با یکدیگر ترکیب کند. نوبلت و هیر^۱ (1988) الگویی سه‌مرحله‌ای را بدین منظور به دست داده‌اند: گام اول، انتخاب پژوهش‌ها که عبارت است از برگزیدن مطالعات براساس جست‌وجوی نظام‌مند و گزینش نهایی؛ گام دوم، ترکیب پژوهش‌ها، یعنی ترکیب کردن مطالعات براساس شباهت‌ها و اختلاف‌ها به صورت تحلیل مضمون؛ گام سوم، عرضه ترکیب، یعنی عرضه تلفیقی یافته‌ها در دسته‌بندی‌های گروهی.

راهبرد جست‌وجوی مقالات: در پژوهش حاضر، سایت‌هایی همچون پایگاه مجلات تخصصی نور^۲، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۳، بانک اطلاعات نشریات کشور^۴، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران^۵، و پرتال جامع علوم انسانی^۶ بررسی شده‌اند که در آن‌ها مقالات سه دهه اخیر منتشر شده است؛ علاوه بر آن، به منظور دستیابی به مقالاتی که ممکن است در این پایگاه‌ها نمایه نشده باشند، فهرست مجله‌های مرتبط شناسایی و آرشیو آن‌ها بررسی شد.

معیارهای انتخاب مقالات: ملاک‌های ورود و خروج آثار به پژوهش حاضر عبارت‌اند از: فارسی بودن زبان مقاله‌ها؛ نمایه شدن در پایگاه‌های معتبر علمی؛ نوشته شدن در مقطع‌های کارشناسی ارشد و دکتری؛ وجود داشتن توأمان کلیدواژه‌های قرآنی و کلیدواژه‌های مرتبط با تربیت اجتماعی در عنوان مقاله‌ها. معیارهای خروج مقاله‌ها از قلمرو این پژوهش نیز بدین شرح‌اند: ارتباط نداشتن عنوان مقاله‌ها و مباحث مطرح شده در آن‌ها با موضوع پژوهش حاضر؛ ترکیب کلیدواژه‌ها با موضوعاتی جز قرآن، دین و

1. G. Noblit and W. Hare
2. www.noormags.ir
3. www.sid.ir
4. www.magiran.com
5. www.irandoc.ac.ir
6. www.ensani.ir

اسلام؛ پرداختن به ابعادی غیر از تربیت اجتماعی؛ انتشار به زبان انگلیسی؛ اختصاص یافتن درصد کمی از مقاله یا پایان‌نامه به مباحث قرآنی و توجه بیشتر به علوم انسانی یا دیگر متغیر مورد مطالعه در تحقیق؛ نبودن یکی از کلیدواژه‌های مورد نظر در این تحقیق در عنوان پژوهش‌ها؛ نمایه‌شدن در سایت‌هایی غیر از پایگاه‌های معتبر علمی یادشده.

شیوه نمونه‌گیری: این تحقیق براساس روش نمونه‌گیری هدفمند انجام شده و نحوه جست‌وجو برای انجام‌دادن آن بدین صورت بوده است که هر بار، ترکیب‌های مختلفی از کلیدواژه‌های قرآنی و یکی از کلیدواژه‌های مرتبط (هم‌خانواده‌های معنایی) با تربیت اجتماعی در پایگاه‌های یادشده جست‌وجو و آثار منتخب جمع‌آوری شده است. از جمله کلیدواژه‌هایی که از طریق مطالعه ادبیات پژوهش و منابع کتابخانه‌ای به آن‌ها دست یافته‌ایم، می‌توان موارد ذیل را برشمرد: جامعه‌پذیری، ارتباطات، تغییرهای اجتماعی، تعامل، تعامل اجتماعی، مسئولیت، مسئولیت اجتماعی، نقش اجتماعی، مهارت‌های ارتباطی، کنش ارتباطی، معاشرت، معاشرت‌پذیری، تعاون، همکاری اجتماعی هنجار، رسوم و اجتماعی‌شدن.

نهایتاً در نتیجه بررسی پایگاه‌های مختلف، ۷۳۷۶ مقاله در جست‌وجوی اولیه به دست آمد و ۳۱۷ مورد از آن‌ها با اعمال محدودیت طبق ملاک‌های مورد نظر به عنوان نمونه انتخاب شد. در ادامه، پس از غربال کردن این تعداد با استفاده از ملاک‌های خروج از پژوهش که پیشتر درباره آن‌ها سخن گفتیم، سرانجام، ۲۷۳ نمونه به عنوان مواردی که با ملاک‌های جست‌وجو انطباق کامل دارند، به عنوان نمونه‌های نهایی انتخاب شدند. در همین راستا جدولی تهیه و در آن، یافته‌های ۲۷۳ تحقیق در مطالعه وارد شد. این جدول در نرم‌افزار MAXQDA کدگذاری شد و با کنار هم قراردادن نتایج حاصل از طریق اجماع، در نهایت، سرفصل‌های مهم یا خلأ‌های موجود در این پژوهش‌ها به دست آمد.

یافته‌های پژوهش

محتوای پژوهش‌های قرآنی صورت‌گرفته در ارتباط با تربیت اجتماعی، چه سرفصل‌هایی را شامل می‌شود؟

در پاسخ به سؤال پژوهش مبنی بر اینکه محتوای پژوهش‌های قرآنی صورت‌گرفته در ارتباط با تربیت اجتماعی از نظر عنوان، اهداف، سؤال‌ها و یافته‌ها چه سرفصل‌هایی دارند، می‌توان گفت پیرو تحلیل‌های صورت‌گرفته مبتنی بر روش کدگذاری در نمونه

مورد مطالعه که عناوین، اهداف، سؤال یا فرضیه و یافته‌های ۲۷۳ مورد از تحقیق‌های انجام‌شده با موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی را شامل می‌شود، ۴۸۳ کد شناسایی شد. در ادامه، نمونه‌ای از این کدگذاری‌ها را در جدول ۱ مشاهده می‌کنیم.

جدول ۱. نمونه کدگذاری

منبع	شواهد گفتاری	مفهوم‌سازی	مقوله
یافته شماره ۲۰	ضعف دین‌داری و بی‌مبالاتی مسلمانان در حفظ ارزش‌های اخلاقی می‌تواند با تقویت و گسترش خود، زمینه تغییر هویت فرهنگی جامعه یا بخشی از آن را فراهم کند؛ لذا این دسته از انحرافات اهمیت بسیار دارند. دنیاگرایی و ترک امر به نهی از منکر، از آسیب‌های مهم در این حوزه هستند.	دنیاگرایی ترک امر به معروف	موانع آفات آسیب
و یافته شماره ۲۲۳	روی آوردن به هنجارهای گفتاری و رفتاری مانند دروغ، کبر، بددعایی، بدبینی و دخالت در امور خصوصی دیگران باعث بروز بحران و آسیب می‌شود. راهکارهایی که برای مقابله با این آفات مطرح شده‌اند، عبارت‌اند از: افزایش ایمان و تقوا، پابندی خانواده‌ها به آموزه‌های دینی، تدبیر و اندیشه درباره عاقبت هر کاری و بررسی نتایج آن.	دروغ، کبر، بددعایی، بدبینی، دخالت در امور خصوصی دیگران	آفات آسیب
شماره ۱۱	توجه به پایه‌های اخلاقی با رویکرد قرآنی، عاملی مهم در ایجاد و تثبیت جامعه مطلوب اسلامی و پایداری تربیت صحیح اجتماعی به‌شمار می‌آید و تقوا، عدالت اجتماعی، وحدت و امنیت اجتماعی، مهم‌ترین این پایه‌ها محسوب می‌شوند.	تقوا، عدالت، وحدت و امنیت	عوامل مؤثر
یافته شماره ۶۱	برخی روش‌های تعامل با دیگری عبارت‌اند از: تکریم انسان‌ها، گفت‌وگو، نوع‌دوستی، بخشایش هنگام قدرت، داشتن سعه صدر در گفت‌وگو، برخورداری از رقت‌قلب و دوری از خشونت.	تکریم انسان، گفت‌وگو، نوع دوستی، بخشایش هنگام قدرت، داشتن سعه صدر	روش‌ها
		در گفت‌وگو، برخورداری از	

منبع	شواهد گفتاری	مفهوم‌سازی	مقوله
		رقت قلب و دوری از خشونت	
یافته شماره ۲۶۹	نتایج این بحث عبارت‌اند از: در فضیلت مدارای اجتماعی، بسیاری از فضایل مانند خضوع، نوع‌دوستی، صبر و خویش‌داری، کظم‌غیظ، نداشتن کینه‌توزی، دوری از خشم، پرهیز از جنگ، خودداری از ناسزاگویی، و سهل‌گیری. این فضایل اخلاقی و تربیتی، نمونه‌ای از صفات تربیتی‌ای هستند که انسان را در دنیا و آخرت به رتبه‌های والا و درجات ارزشمند می‌رسانند.	خضوع، نوع دوستی، صبر و خویش‌داری، کظم‌غیظ، نداشتن کینه‌توزی، دوری از خشم، دوری از جنگ، ناسزاگویی	مصادیق

همان‌گونه که پیشتر گفتیم، برای پاسخ‌دادن به سؤال پژوهش، جدول نمونه مورد مطالعه در تحقیق را که شامل ۲۷۳ مورد بود، در نرم‌افزار MAXQDA وارد کردیم. این جدول دارای سه ستون شماره یافته، عنوان و یافته‌ها بود و محتوای داخل ستون یافته‌ها به‌مثابه شواهد گفتاری در نظر گرفته و تحلیل شد.

یافته‌های حاصل‌شده از کدگذاری نشان داد در داده‌های به‌دست‌آمده، اشتراک‌های زیادی وجود دارد؛ اما آنچه جمع‌بندی یافته‌های این پژوهش‌ها را مشکل کرده، این است که فراوانی موارد اشاره‌شده در نتایج این پژوهش‌ها بسیار کم و بیشتر، شامل یک مورد است؛ یعنی اگرچه در بسیاری از پژوهش‌ها مثلاً از روش‌هایی برای تربیت نام برده شده، تنوع در آن‌ها زیاد بوده است و در موارد بسیار کم، اشتراک‌هایی وجود دارد؛ بنابراین، در راستای صورت‌دادن جمع‌بندی‌ای کاربردی از این یافته‌ها نتیجه گرفتیم می‌توان از مجموع یافته‌ها به لیست‌هایی رسید که هرچند فراوانی‌شان در تحقیق‌ها کم است، در هیچ نمونه تحقیقی‌ای نمی‌توان چنین دسته‌بندی‌هایی را یافت؛ مثلاً در یافته‌ای به آسیب‌های موجود در مسیر تربیت اجتماعی و در پژوهشی دیگر به موانعی اشاره شده است که در برابر این مسئله وجود دارد؛ همچنین در یک تحقیق دیگر، درباره اشتراک موارد این دو مقوله در قالب آفت سخن گفته شده است؛ بدین ترتیب، به‌دنبال

کلیدواژه‌هایی در داده‌های تحقیق بوده‌ایم که به موارد مشترکی اشاره می‌کنند و درنهایت، به چندین کلیدواژه دست یافتیم که سرفصل‌ها و مضمون‌های پژوهشی را تشکیل می‌دهند و موارد جزئی‌تر ذیل آن‌ها قرار می‌گیرند. سرفصل‌های به‌دست‌آمده عبارت‌اند از: آفات، موانع و آسیب‌ها؛ عوامل مؤثر؛ آثار؛ اهداف؛ مصادیق؛ روش‌ها. محققان همه این موارد را از دیدگاه‌های مختلف در متون دینی، تفاسیر و آیات قرآن بررسی کرده‌اند. درنهایت، از مجموع مواردی که ذیل هر یک از این سرفصل‌ها قرار گرفته بود، به لیست هر یک از این موارد دست یافتیم و بعد از حذف اشتراکات آن‌ها یک جدول نهایی را تهیه کردیم. در ادامه، سرفصل‌های باقی‌مانده را تفکیک کرده و جدول‌های مربوط به آن‌ها را نیز آورده‌ایم.

الف) آفات، موانع و آسیب‌های موجود در برابر تربیت اجتماعی:

نتایج به‌دست‌آمده از کدگذاری تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه، بیانگر آن است که ۵۷ مورد در یافته‌های مختلف از تحقیق‌های انجام‌شده درباره موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی به آفات، موانع و آسیب‌ها اشاره می‌کنند. این ۵۷ مورد به‌صورت پراکنده و در یافته‌های متفاوت از تحقیق‌ها ذکر شده است و درخصوص آن‌ها اشباعی وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، این یافته‌ها توسط یکدیگر تأیید نشده و در کدگذاری‌ها هم دارای کمترین فراوانی بوده‌اند؛ از این روی نمی‌توان گفت کدامیک از آن‌ها بیشتر مورد تأکید بوده و کدامشان کمتر تکرار شده‌اند؛ اما آنچه این یافته پژوهش را ارزشمند می‌کند، رسیدن به یک لیست از مواردی است که در نتیجه مطالعه‌ای علمی حاصل شده‌اند. در ادامه، لیست این موارد را آورده‌ایم.

جدول ۲. لیست آفات، موانع و آسیب‌های موجود در برابر تربیت اجتماعی مستخرج از

مفاهیم

آفات، موانع و آسیب‌ها

تحقیر دیگران	غرض‌ورزی و پیش‌داوری	اختلاف
تضییع حقوق	غفلت از اخلاص‌ورزی در فعل اخلاقی	تجاوزگری
نفاق	تفرقه	فرهنگ منحط
منفی‌نگری	کینه‌توزی	کم‌رویی
تکبر	ضعف دین‌داری	خودبینی
تبعیض	دنیانگرایی	سوءظن

آفات، موانع و آسیب‌ها		
حسد	ترک امر به معروف	فتنه
کینه	فردگرایی	ظلم
نفاق	بی‌قیدی در مسئولیت‌ها	ضعف ایمان
بدخواهی	تنبلی و کسالت	جهل
تمسخر	ظلم کردن به دیگران	ترس
خشونت	منفعت‌طلبی	عجله
تندخویی	قضاوت نادرست	دخالت در امور خصوصی
جهالت	خیانت	دیگران
بخل‌ورزیدن	دخالت‌ها و توقع‌های نابجای والدین	شتاب‌کردن
فقر	خانواده متزلزل	دروغ‌گویی
	دوست نامناسب	بددهنی
		رعایت نکردن هنجارهای گفتاری

ب) عوامل مؤثر در تربیت اجتماعی:

طبق نتایج به دست آمده از کدگذاری یافته‌های تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه، ۶۴ مورد در یافته‌های مختلف از تحقیق‌های انجام شده درباره موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی به عوامل مؤثر در تربیت اجتماعی اشاره می‌کنند. این ۶۴ مورد به صورت پراکنده و در یافته‌های متفاوت از تحقیق‌ها ذکر شده‌اند و درخصوص آن‌ها اشباعی وجود ندارد؛ به دیگر سخن، این یافته‌ها توسط یکدیگر تأیید نشده و در کدگذاری‌ها نیز دارای کمترین فراوانی بوده‌اند؛ از این روی نمی‌توان گفت کدام یک از این موارد، بیشتر مورد تأکید بوده و کدام مورد، کمتر تکرار شده است.

جدول ۳. لیست عوامل مؤثر در تربیت اجتماعی مستخرج از مفاهیم

عوامل مؤثر		
تحریف نکردن هنجارهای مبتنی بر حق	امانت‌داری	صداقت
نقض هنجار برای مصلحت مهم‌تر	صله رحم	وفاکردن به عهد
انعطاف‌پذیری در هنجار	گفتار مؤدبانه	مسئولیت‌پذیری
همکاری بین نهادهای اجتماعی	مصافحه	تعاون
شیوه والدگری	خوش‌خلقی	روحیه امر به

عوامل مؤثر		
معروف و نهی از منکر	صدق	اقناع‌گرایی خانواده
منکر	سپاسگزاری	محیط خانواده
نظم	وفاکردن به عهد	آراستگی ظاهر
ایجاد فضای مناسب برای تصمیم‌گیری	قدرشناسی	بهداشت فردی
مواجهه با نتیجه عمل	خاکساری	حمایت
اعجاز	امر به معروف	دین‌داری
کرامت پیامبران	نهی از منکر	پایبندی به ارزش‌ها
حسن خلق	سخاوت	رقت قلب
پرهیز از عبوسی	مشورت	دوری از خشونت
پرهیز از تکبر	گذشت	گفت‌وگو
خودکنترلی	ایمان	نوع‌دوستی
عزت نفس	عمل شایسته	سعه صدر
اعتماد به نفس	مهربانی	محبت
وجدان کاری	تواضع	شفقت
ابهام‌نداشتن هنجارها		معیار عقلی داشتن
زمینه‌سازی برای پذیرش هنجار		

ج) آثار تربیت اجتماعی:

طبق نتایج به دست آمده از کدگذاری یافته‌های تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه، ۴۲ مورد در یافته‌های مختلف از تحقیق‌های انجام شده در خصوص موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی به آثار تربیت اجتماعی اشاره می‌کنند. این ۴۲ مورد به صورت پراکنده و در یافته‌های متفاوت از تحقیق‌ها ذکر شده‌اند و در خصوص آن‌ها اشیاعی وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، این یافته‌ها توسط یکدیگر تأیید نشده و در کدگذاری‌ها نیز دارای کمترین فراوانی بوده‌اند؛ از این روی نمی‌توان گفت کدام یک از این موارد، بیشتر مورد تأکید بوده و کدام مورد، کمتر تکرار شده است؛ اما این یافته از پژوهش به خوبی بیانگر اهمیت تربیت اجتماعی است. آثاری که در نتایج تحقیق‌ها به آن‌ها اشاره شده

است، خود می‌توانند متغیر مستقل بسیاری از متغیرهای وابسته‌ای باشند که در پی رسیدن به آن‌ها، به جامعه‌ای سالم دست خواهیم یافت.

جدول ۴. لیست آثار تربیت اجتماعی مستخرج از مفاهیم

آثار		
رشد مهارت‌های اجتماعی	کاهش اختلال تاب‌آوری	ایجاد نشاط
احسان	ایمنی در برابر فشارهای روحی	تعامل با نعمت‌های هستی
مدارا	ایمنی در برابر خطرپذیری	مشورت
عفو و گذشت	خداگرایی	وحدت
اطاعت از خدا	دین‌داری	دوستی
تقوا	اعتماد به نفس	رفاقت
خودسازی	بازگشتن به آغوش جامعه	ایثار
افزایش عزت‌نفس	قدرتمندتر شدن	یادگیری
پرورش نیروی تفکر	احساس رضایتمندی	خودکارآمدی
آرامش	کسب مهارت‌های ارتباطی	شکست
اتحاد	استفاده بهینه از امکانات	خلاقیت
عدالت	زندگی سالم	انگیزش
محبت	آرامش روحی و جسمی	پیشرفت
		احترام

(د) اهداف موردنظر از تربیت اجتماعی:

طبق نتایج به دست آمده از کدگذاری نتایج تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه، ۲۴ مورد در یافته‌های مختلف از تحقیق‌های انجام شده درباره موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی به اهداف تربیت اجتماعی اشاره می‌کنند. این ۲۴ مورد به صورت پراکنده و در یافته‌های متفاوت از تحقیق‌ها ذکر شده است و در خصوص آن‌ها اشباعی وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، این یافته‌ها توسط یکدیگر تأیید نشده و در کدگذاری‌ها هم دارای کمترین فراوانی بوده‌اند؛ لذا نمی‌توان گفت کدام یک از این موارد، بیشتر مورد تأکید بوده و کدام مورد، کمتر تکرار شده است؛ اما این یافته پژوهش نشان می‌دهد اهدافی والا برای این تربیت در متون دینی تصور شده است که هر یک از آن‌ها حوزه‌ای

وسیع را دربر می‌گیرد. این اهداف همچون آثار، نشان‌دهنده اهمیت و ضرورت تحقق یافتن تربیت اجتماعی در جامعه هستند.

جدول ۵. لیست اهداف موردنظر از تربیت اجتماعی مستخرج از مفاهیم

اهداف		
امر به معروف و نهی از منکر	پرورش روحیه مقاومت	درک اخلاقی
ایجاد روحیه برادری و تفاهم	دربرابر امور متضاد	رسیدن به سعادت و قرب الهی
شناخت و رعایت حقوق انسان‌ها	دینی	منتهای آمال خداوند متعال
تقویت سعه صدر در معاشرت	روحیه عدالت‌خواهی	تعالی جامعه
اجتماعی	محبت‌ورزی	مسئولیت‌پذیری
شناخت و رعایت حقوق انسان‌ها	مشارکت و مشورت	پرورش دادن روحیه اتحاد و انسجام در اعتقادات
ایجاد روحیه تکریم مؤمنان	آینده‌نگری	پرورش دادن روحیه اتحاد و انسجام در منافع ملی
رسیدن به زندگی سالم	عاقبت‌اندیشی	پرورش و تقویت روحیه سازگاری
رسیدن به زندگی متعادل و متعالی	تفکر انتقادی	

ه) مصادیق تربیت اجتماعی:

طبق نتایج به‌دست‌آمده از کدگذاری یافته‌های تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه، ۳۱ مورد در یافته‌های مختلف از تحقیق‌های انجام‌شده درباره موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی به مصادیق تربیت اجتماعی اشاره می‌کنند. این ۳۱ مورد به صورت پراکنده و در یافته‌های متفاوت از تحقیق‌ها ذکر شده‌اند و درخصوص آن‌ها اشباعی وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، این یافته‌ها توسط یکدیگر تأیید نشده و در کدگذاری‌ها هم دارای کمترین فراوانی بوده‌اند؛ لذا نمی‌توان گفت کدام یک از این موارد، بیشتر مورد تأکید بوده و کدام مورد، کمتر تکرار شده است؛ اما این یافته از پژوهش به‌خوبی، ویژگی‌های رفتاری فردی را نشان می‌دهد که تربیت اجتماعی مبتنی بر مبانی دینی به‌درستی در وی شکل گرفته است. از شهروند اجتماعی تربیت‌یافته مبتنی بر آموزه‌های قرآن و اسلام، و فرمان‌های دینی انتظار می‌رود این مصادیق را رعایت کند. این یافته نیز همچون آثار و اهداف تربیت اجتماعی، بیانگر اهمیت و نقش تربیت اجتماعی در جامعه سالم است.

جدول ۶. لیست مصادیق تربیت اجتماعی مستخرج از مفاهیم

مصادیق		
رعایت حقوق متقابل	رعایت اصل صداقت	خشوع
تواضع	احسان	نوع دوستی
عفو و گذشت انسان‌ها در ارتباط	مهرورزی	صبر
با یکدیگر	تعاون	خویش‌داری
صدقه‌دادن	عدالت	کظم‌غیظ
قرض‌الحسنه	پرهیز از کینه‌توزی	تعامل سازنده با همسایگان
خمس و زکات	دوری از خشم	نداشتن سوءظن
وفاکردن به عهد	دوری از ناسزاگویی	صله رحم
تعلیم و تربیت	دوری از جنگ	همنشینی با مردم
وحدت	خضوع	امر به معروف و نهی از منکر
عکس‌العمل نیکو		

(و) روش‌های تربیت اجتماعی:

طبق نتایج به‌دست‌آمده از کدگذاری نتایج تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه، ۳۵ مورد در یافته‌های مختلف از تحقیق‌های انجام‌شده درباره موضوعات قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی به روش‌های تربیت اجتماعی اشاره می‌کنند. این ۳۵ مورد به صورت پراکنده در یافته‌های متفاوت از تحقیق‌ها ذکر شده‌اند و درخصوص آن‌ها اشباعی وجود ندارد؛ به بیان دیگر، این یافته‌ها توسط یکدیگر تأیید نشده و در کدگذاری‌ها نیز دارای کمترین فراوانی بوده‌اند؛ از این روی نمی‌توان گفت کدام یک از این موارد، بیشتر مورد تأکید بوده و کدام مورد، کمتر تکرار شده است؛ اما این یافته پژوهش نشان می‌دهد برای رسیدن به تربیت اجتماعی می‌توان از روش‌های مختلفی استفاده کرد. حال، سؤال‌هایی م‌تعدد مانند این موارد مطرح می‌شود که می‌توان در جلسات بارش فکری به آن‌ها پاسخ داد: کدام یک از این روش‌ها بیشترین اثربخشی را دارند؟ کدام روش، بیشترین بُعد یا اصول تربیت اجتماعی را تحقق می‌بخشد؟ کدام روش برای جامعه امروز، مناسب است؟ برای کدام یک از این روش‌ها در منابع دینی، راهکار وجود دارد؟ نقش هریک از نهادهای اجتماعی و از جمله نهاد خانواده در اجرای این روش‌ها به چه میزان است؟

جدول ۷. لیست روش‌های تربیت اجتماعی مستخرج از مفاهیم

روش‌ها		
تشکیل حکومت اسلامی	عبرت‌دهی	صفات اخلاقی
دل‌بستگی نداشتن به دنیا	انذار	به‌کارگیری آموزه‌های دینی
دوری از رقابت غیرمخلصانه	وصیت	عمل کردن به آیات قرآنی
خداشناسی	تعاون	انفاق
خودشناسی	همزیستی	گذشت
افزایش ایمان	دفاع فردی- اجتماعی و قانونی	جهاد
پایبندی خانواده به آموزه‌های دینی	مردم‌داری	مرگ‌اندیشی
تدبیر در عاقبت هر کار	قانونمندی	مواجهه کردن عدول‌کنندگان با اعمال
اجتناب از تحقیر و تغافل	دین‌داری	امر به معروف و نهی از منکر
توجه به آراستن ظاهر	ابتلا	تبشیر
مواجهه با نتایج اعمال توبه	مجازات به‌قدر خطا	پرهیز از مبالغه‌کردن در پاداش‌دهی
	عفو	

یافته‌های جانبی

پس از تدوین جدول‌های شش‌گانه از سرفصل‌ها، با دقت در لیست‌های موارد عرضه شده در این جدول‌ها درمی‌یابیم برخی مفاهیم در تمامشان به‌نحوی تکرار شده‌اند. در ادامه، این مفاهیم را استخراج کرده و توضیحات و جدول‌هایی را درخصوص هریک از آن‌ها آورده‌ایم.

الف) اهمیت امر به معروف و نهی از منکر در تربیت اجتماعی:

برپایه نتایج به‌دست‌آمده از کدگذاری یافته‌های تحقیق‌های مورد مطالعه در نمونه مشخص شد برخی مقوله‌ها تقریباً در تمام جدول‌های شش‌گانه سرفصل‌های ۲ تا ۷ آمده‌اند. یکی از این موارد، امر به معروف و نهی از منکر است که ترک آن در یک مورد به‌عنوان آفت و در مورد دیگر به‌عنوان ابزار تربیت اجتماعی آمده است. در یافته‌ای دیگر، این مقوله از مصادیق تربیت اجتماعی دانسته شده و در پژوهشی دیگر، از آن به‌عنوان یک عامل مؤثر در تربیت اجتماعی یاد شده است. همه این موارد نشان می‌دهند مقوله امر به معروف و نهی از منکر، و نقش آن در تربیت اجتماعی اهمیت فراوان دارد. در این حوزه، سؤال‌های متعددی مانند موارد ذیل مطرح می‌شود که با همفکری در

جلسات بارش فکری می‌توان به آن‌ها پاسخ داد: کدام‌یک از مصادیق رفتاری ذکر شده در جدول ۶ را می‌توان از طریق امر به معروف و نهی از منکر در جامعه رواج داد؟ برای ترویج این مصادیق از چه بسترهایی می‌توان کمک گرفت؟ چه میزان از این مصادیق در تبلیغات شهری و محیطی رواج یافته است؟ برای تبلیغ آن‌ها چه راهکارهایی را می‌توان پیشنهاد داد؟ چگونه می‌توان روحیه امر به معروف و نهی از منکر را در جامعه ایجاد و نهادینه کرد؟ نظام آموزشی ما چقدر در این زمینه موفق بوده است؟ برای بهبودبخشیدن امر به معروف و نهی از منکر یا حذف موانع موجود در برابر آن، چه کارهایی می‌توان انجام داد؟ این‌گونه سؤال‌ها می‌توانند مبنایی برای فعالیت پژوهشگران علاقه‌مند به تربیت اجتماعی باشند تا از این رهگذر، از انجام‌شدن کارهای تکراری جلوگیری شود و پژوهش‌هایی جدید و کاربردی صورت گیرند.

جدول ۸. امر به معروف و نهی از منکر و اهمیت آن در تربیت اجتماعی

مفاهیم مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر و تربیت اجتماعی	موارد اشاره
آفت‌های ناشی از نبود تربیت صحیح اجتماعی: ضعف دین‌داری، دنیاگرایی، ترک امر به معروف	ترک امر به معروف و نهی از منکر
آفت	
عوامل مؤثر بر روابط اجتماعی: تواضع، خاکساری، و امر به معروف و نهی از منکر	امر به معروف و نهی از منکر
عوامل مؤثر	
اهداف موردنظر از تربیت اجتماعی: امر به معروف و نهی از منکر، ایجاد روحیه برادری و تفاهم	امر به معروف و نهی از منکر
اهداف	
امر به معروف و نهی از منکر به مثابه عالی‌ترین ابزار دگرگونی اجتماع	امر به معروف و نهی از منکر
ابزار یا روش	
عوامل مؤثر در مسئولیت‌پذیری، تعاون، روحیه امر به معروف و نهی از منکر، نظم	روحیه امر به معروف و نهی از منکر
عوامل مؤثر	
تعلیم و تربیت و امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان مصادیق مسئولیت فرهنگی	امر به معروف و نهی از منکر
مصادیق	
امر به معروف و نهی از منکر به‌منزله مهم‌ترین مصادیق اخلاق اجتماعی	امر به معروف و نهی از منکر
مصادیق	

ب) تربیت اجتماعی و نظام آموزشی:

یکی دیگر از مقوله‌هایی که در جدول‌های شش گانه سرفصل‌های ۲ تا ۷ تکرار شده، عنصری از نظام آموزشی است که گاه تربیت اجتماعی در آن‌ها مهم به‌شمار آمده و گاه خلأ موجود در آن‌ها گزارش داده شده است و گاه نیز با سلامت روان یا رشد جامعه‌پذیری دانش‌آموزان، مرتبط دانسته شده‌اند؛ همچنین در برخی موارد، تربیت اجتماعی در کاهش یافتن برخی اختلال‌های رفتاری دانش‌آموزان، مؤثر قلمداد شده است. سؤال‌هایی از این دست که با استفاده از این یافته‌ها می‌توان مطرح کرد، همگی نشان‌دهنده وجود خلأ پژوهشی در این زمینه هستند و به محققان در انتخاب موضوع‌های جدید کمک می‌کنند: چه اختلال‌های دیگری ممکن است با تربیت اجتماعی مرتبط باشند؟ چگونه می‌توان تربیت اجتماعی را در عناصر مختلف آموزش همچون محتوا یا روش تدریس وارد کرد؟ نقش معلم در این فرایند، چگونه است و برای ایفای نقش صحیح، چه شایستگی‌هایی موردنیازند؟ در حال حاضر، نظام آموزشی در چه وضعیتی از تربیت اجتماعی قرار دارد؟ موانع موجود در مسیر تحقق احسن تربیت اجتماعی در نظام آموزشی، در کدام عناصر نظام آموزشی وجود دارند؟ محتوای موجود تا چه میزان مبتنی بر آموزه‌های دینی و قرآنی است؟ کدام بُعد یا اصل از تربیت اجتماعی را در نظام آموزشی، بهتر می‌توان پی گرفت؟ ذی‌نفعان نظام آموزشی در تحقق یافتن تربیت اجتماعی در دانش‌آموزان، چه نقشی دارند؟

جدول ۹. نظام آموزشی و اهمیت آن در تربیت اجتماعی

عناصر اشاره شده	مفاهیم مرتبط با تربیت اجتماعی و نظام آموزشی
محتوای کتاب‌های درسی	تربیت اجتماعی برگرفته از آموزه‌ها در محتوای کتاب‌های درسی، کم‌رنگ است.
عناصر برنامه درسی	لزوم توجه به تربیت اجتماعی در سرفصل‌های برنامه درسی
محتوای برنامه درسی	محتوای برنامه درسی، پاسخ‌گوی ایجاد هنجارپذیری نیست.
منابع درسی	نظام آموزشی و منابع درسی به‌عنوان راهبردی برای جامعه‌پذیری
برنامه آموزشی	به مسئولیت‌های اجتماعی در برنامه آموزشی مدرسه‌ها کم‌توجهی شده است.
آموزش	در سازوکار جامعه‌پذیری، اصالت با آموزش است.
مدرسه	عوامل مادی بیرونی جامعه‌پذیری، شامل: خانواده، همسالان و مدرسه
روان دانش‌آموز	سلامت روان دانش‌آموز و مهارت ارتباطی با رویکرد دینی

عناصر اشاره شده	مفاهیم مرتبط با تربیت اجتماعی و نظام آموزشی
تعاون در مدرسه	راه‌های تقویت تعاون در آموزش مشارکت، ترغیب دانش‌آموزان به رقابت با خود، تحکیم ارتباط مثبت
محتوای کتاب	تربیت اجتماعی و نظام تحلیل محتوای کتاب
رفتارهای دانش‌آموز (فشار روحی، خطرپذیری، سبک زندگی)	آموزشی رفتارهای پرخطر دانش‌آموزان سبک زندگی دانش‌آموزان ایمن‌سازی در برابر فشارهای روحی خطرپذیری دانش‌آموزان

ج) خانواده و تربیت اجتماعی:

خانواده همچون نظام آموزشی و امر به معروف و نهی از منکر، از جمله مقوله‌هایی است که در مفاهیم کدگذاری شده، به صورت‌های مختلف، اهمیت آن در تربیت اجتماعی ذکر شده است. با مطرح کردن سؤال‌هایی از این دست در قالب موضوع می‌توان پژوهش‌هایی نوآورانه در حوزه تربیت اجتماعی انجام داد: چه پیش‌نیازهایی در خانواده برای تربیت اجتماعی، لازم است؟ در صورت رعایت کدام اصل و ابعاد تربیت اجتماعی در خانواده، موجبات تحقق یافتن هرچه بیشتر این گونه تربیت در سطح جامعه فراهم خواهد آمد؟ والدین چه وظایف و نقش‌هایی را در فرایند اجتماعی شدن فرزندان برعهده دارند؟ سبک‌های فرزندپروری در خانواده، چقدر بر این فرایند مؤثر است؟ در خصوص هر یک از این موارد، چه آموزه‌ها و فرمان‌های دینی‌ای وجود دارد؟ چگونه می‌توان این آموزه‌ها و فرمان‌های دینی را عملی کرد؟ وضعیت هر یک از این موضوع‌ها در خانواده‌های کنونی، چگونه است؟ چه آسیب‌ها و موانعی در مسیر تحقق یافتن این موارد وجود دارد؟ برای بهبودبخشیدن آموزه‌ها و فرمان‌های دینی در تربیت اجتماعی، چه راهکارهایی می‌توان به دست داد؟

جدول ۱۰. خانواده و اهمیت آن در تربیت اجتماعی

نکات اشاره شده	مفاهیم مرتبط با خانواده و تربیت اجتماعی
	جایگاه والای خانواده به‌عنوان نهادی اخلاقی، آسمانی و جایگاه خانواده اجتماعی
	شیوه والدگری و اقتناع‌گرایی خانواده بر تربیت اجتماعی مؤثر
	شیوه والدگری خانواده است.
	شیوه اقتناع‌گرایی خانواده

نکات اشاره شده	مفاهیم مرتبط با خانواده و تربیت اجتماعی
رعایت حقوق و عدالت‌ورزی در خانواده	مهرورزی، رعایت حقوق و عدالت در خانواده، و تعامل صحیح با فرزندان بر تربیت اجتماعی مؤثر است.
مهرورزی در خانواده	محیط خانواده در تثبیت، اصلاح، تغییر و حذف رفتارهای محیط خانواده اجتماعی، مؤثر است.
پایبندی خانواده به آموزه‌های دینی ایمان در خانواده	افزایش ایمان، پایبندی خانواده به آموزه‌های دینی و تدبیر در عاقبت کارها بر تربیت اجتماعی، مؤثر است.
ایمان در خانواده	مادر در تربیت اجتماعی فرزندان، نقشی اساسی دارد.
مادر خانواده	

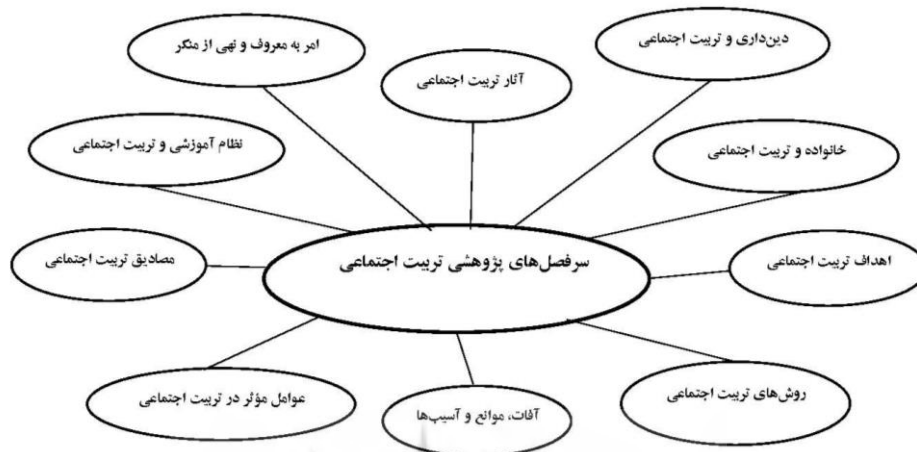
د) دین‌داری و تربیت اجتماعی:

یکی از دیگر مقوله‌های مشترک میان جدول‌های شش‌گانه سرفصل‌های ۲ تا ۷ که در یافته‌های تحقیق‌های پیشین، به طرق مختلف به آن اشاره شده، دین‌داری است. در یک یافته، ضعف این مقوله در جامعه، آفت تربیت اجتماعی به‌شمار آمده، در یافته دیگر، وجود آن، راهی برای رسیدن به تربیت اجتماعی قلمداد شده و در یافته‌ای نیز با عنوان «راهبرد» از آن یاد شده است. همه این موارد، این فرضیه را در ذهن به‌وجود می‌آورند که بین دین‌داری و تربیت اجتماعی، ارتباط وجود دارد. در پی مطرح شدن این فرضیه، سؤال‌ها و فرضیه‌های متعدد دیگری به ذهن متبادر می‌شوند؛ مانند اینکه یکی از دلایل تحقق نیافتن تربیت اجتماعی و یکی از موانع موجود در برابر این مقوله، کاهش یافتن دین‌داری است. در این حوزه، سؤال‌های زیادی همچون موارد ذیل مطرح می‌شوند که همگی حاصل تأییدی هستند که با استفاده از این یافته پژوهش به ذهن محقق می‌رسند: برای تحقق یافتن این کاهش، بهبود و افزایش، چه کارهایی می‌توان انجام داد؟ کدام ابعاد و اصول تربیت اجتماعی در مباحث دین‌داری به بیشترین میزان آسیب دیده‌اند؟ کدام بُعد یا اصل به بیشترین میزان از این مقوله اثر می‌پذیرد؟

جدول ۱۱. دین‌داری و اهمیت آن در تربیت اجتماعی

مفاهیم مرتبط با دین‌داری و تربیت اجتماعی	واژه اشاره شده
تأثیر دین بر روابط اجتماعی و اعتماد اجتماعی	تأثیر دین
ضعف دین‌داری، دنیاگرایی و ترک امر به معروف از آفت‌های تربیت اجتماعی هستند.	ضعف دین‌داری

مفاهیم مرتبط با دین‌داری و تربیت اجتماعی	واژه اشاره شده
فرمان‌ها و آموزه‌های اسلام، ظرفیت‌هایی قابل توجه برای تربیت اجتماعی هستند.	آموزه‌های دینی
باورهای دینی به‌عنوان اهرم کنترل اجتماعی در اسلام	باورهای دینی
چهار راهبرد تربیت اجتماعی، مردم‌داری، قانونمندی، دین‌داری و	راهبرد دین‌داری
صفات اخلاقی	
به‌کارگیری آموزه‌های دینی، راه رسیدن به سبک زندگی اسلامی	آموزه‌های دینی
تربیت اجتماعی مبنی بر آموزه‌های دینی بر کاهش تاب‌آوری مؤثر است.	آموزه‌های دینی
تربیت اجتماعی دینی بر ایمن‌شدن در برابر فشارهای روحی و	تربیت اجتماعی دینی
خطرپذیری مؤثر است.	
ریشه مسئولیت‌پذیری در دین‌داری و پایبندی به ارزش‌ها	دین‌داری
سه قلمرو مسئولیت در برابر خود، خدا و دیگران در آموزه‌های دینی	مسئولیت در برابر خدا
بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری، ارتباط وجود دارد.	دین‌داری و مسئولیت‌پذیری
ریشه مسئولیت‌پذیری در دین‌داری و پایبندی به ارزش‌ها	دین‌داری و پایبندی به ارزش‌ها
بین دین‌داری و جامعه‌پذیری، رابطه‌ای معنادار برقرار است.	دین‌داری و جامعه‌پذیری
دین‌داری بر رفتارهای اجتماعی اثر می‌گذارد.	دین‌داری و رفتارهای اجتماعی
درنهایت، این سرفصل‌های شش‌گانه و اشتراک‌های آن‌ها که در قالب چهار سرفصل جانبی آمده‌اند، به‌صورت شماتیک در نمودار ۱ نشان داده شده‌اند.	

نمودار ۱. سرفصل‌های پژوهشی مستخرج مرتبط با تربیت اجتماعی

نتیجه‌گیری

تشکیل شدن امت دینی، مستلزم ایجاد انسجام بین مؤمنان و خروج از تمرکز بر فردیت انسان‌هاست و از این روی، انسان‌ها نیازمند به برقراری ارتباط با یکدیگر و تشکیل دادن جامعه هستند. در اینجا اهمیت تربیت اجتماعی نمود می‌یابد و بر این اساس، در مطالعه درحوزه دین باید به جلوه‌های اجتماعی آن توجه کرد؛ البته این مسئله در بسیاری از پژوهش‌ها به شکل‌های مختلف، مورد توجه بوده است؛ اما آنچه باعث می‌شود نتوان از یافته‌های این پژوهش‌ها به صورت کاربردی استفاده کرد، پراکندگی موضوعی گسترده و اتکا به روش‌های کتابخانه‌ای برای انجام دادن پژوهش‌هاست. با توجه به این موارد، خلأ ناشی از نبود تحقیقی کاربردی که به روش‌هایی غیر از نوع کتابخانه‌ای و به صورت آمیخته و کیفی انجام شده باشد، آشکارا احساس می‌شود. لازمه انجام دادن چنین تحقیقی در وهله نخست، بررسی تحقیق‌های پیشین است و بدین منظور، در تحقیق پیش‌روی، مروری نظام‌مند بر پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی صورت گرفت تا از این رهگذر، سرفصل‌های مناسب برای انجام دادن پژوهش‌های کاربردی برای محققان آینده فراهم آید؛ ولی در ادامه، همین مسئله، امکان انطباق یافته‌های تحقیق حاضر با یافته‌های دیگر پژوهش‌های مرتبط در این حوزه را سلب کرد و در

همین راستا، تحقیق‌های قرآنی سه دهه اخیر در ارتباط با تربیت اجتماعی بررسی شد. در پی جمع‌بندی این بررسی‌ها در راستای پاسخ‌گویی به این سؤال که مضامین شناسایی شده در پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی، چه مسائلی را شامل می‌شوند، درمی‌یابیم انتخاب موضوع در حوزه‌های مرتبط با تربیت اجتماعی، مشتمل بر شش سرفصل بدین شرح است: آفات، موانع و آسیب‌های پیش‌روی تربیت اجتماعی؛ عوامل مؤثر در تربیت اجتماعی؛ آثار تربیت اجتماعی؛ اهداف تربیت اجتماعی؛ مصادیق تربیت اجتماعی؛ روش‌های تربیت اجتماعی. هر یک از این سرفصل‌ها بیش از بیست مورد مفهوم را دربر می‌گیرند که هر کدام از آن‌ها را می‌توان به‌عنوان یک موضوع پژوهشی در این حوزه مطالعه و بررسی کرد. هر یک از این مفاهیم طبق تحلیل‌های انجام‌شده، دچار خلأ پژوهشی هستند و در بهترین حالت، دو پژوهش درباره آن‌ها انجام شده است. در ادامه معرفی سرفصل‌های پژوهشی، آنچه در میان ریزمفاهیم مرتبط با این سرفصل‌ها مورد توجه نگارندگان واقع شد، اشتراک بعضی مفاهیم در این شش سرفصل بود. از جمله این اشتراک‌ها که بیشترین فراوانی را داشتند، این چهار مفهوم را می‌توان نام برد: امر به معروف و نهی از منکر؛ تربیت اجتماعی و نظام آموزشی؛ خانواده و تربیت اجتماعی؛ دین‌داری و تربیت اجتماعی.

بر پایه نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش حاضر، موضوع‌های ذیل برای انجام‌دادن تحقیق‌های گسترده‌تر و تکمیلی در این حوزه به پیشنهاد می‌شود: انجام‌دادن پژوهش درباره هر یک از ابعاد و اصول تربیت اجتماعی با استفاده از روش‌های پژوهشی کیفی غیر از شیوه کتابخانه‌ای؛ همچنین انجام‌دادن پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مرتبط با تربیت اجتماعی از منظر قرآن و اسلام با دیگر رشته‌ها همچون علوم اجتماعی، علوم تربیتی و روان‌شناسی.

بی‌شک در فرایند انجام‌دادن این پژوهش نیز همچون دیگر پژوهش‌ها، محدودیت‌ها و مشکلاتی وجود داشت که در اینجا آن‌ها را به‌اختصار بیان می‌کنیم: پراکندگی و از طرفی تنوع موضوع‌ها در نمونه مورد مطالعه که سبب شد نگارندگان در انطباق‌دادن یافته‌های خود با تحقیق‌های دیگران و نیز تحلیل و اشباع با محدودیت‌هایی مواجه شوند؛ همچنین روش تحقیق و جامعه و نمونه آماری، دیگر محدودیت موجود در این

پژوهش بود. هرچند نگارندگان کوشیده‌اند در تمام پایگاه‌های علمی، با استفاده از کلیدواژه‌های مختلف جست‌وجو کنند. ممکن است پژوهش‌هایی مغفول مانده باشند؛ علاوه بر آن، محدودکردن روش به مطالعه منابع سبب شده است تعمیم‌دادن یافته‌ها یا اطلاع از وضعیت آن‌ها در جامعه، نیازمند صورت‌گرفتن پژوهشی میدانی و مصاحبه با متخصصان باشد.

منابع

- اعرافی، علی‌رضا (۱۳۸۱). *درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی: اهداف تربیت از دیدگاه اسلام*. قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.
- باقری، خسرو (۱۳۷۹). امکان، معنا و سازواری در اخلاق و تربیت اسلامی. *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، (۱)، ۱۹-۵۶.
- باقری، خسرو (۱۳۸۵). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی* (جلد ۱ و ۲) (چاپ ۱). تهران: مدرسه. بنائی، معصومه؛ ضامنی، فرشیده؛ و رسولی، سیده عصمت (۱۳۹۹). شناسایی تأثیر ابعاد تربیت اجتماعی مبتنی بر مبانی فلسفی از منظر قرآن و عترت بر پیش‌گیری از آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان. *سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت*، (۴)، ۳۶-۴۵.
- تابع‌الحجّة، جاسم (۱۳۸۷). *تربیت اجتماعی در نهج البلاغه*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.
- حاج‌کاظمی، اکرم (۱۳۹۲). *تبیین آسیب‌شناسی تربیت اجتماعی از دیدگاه قرآن و روایات*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه اراک، اراک، ایران.
- خسروی، مریم؛ و پورنقی، رؤیا (۱۳۹۷). طراحی و ساخت سامانه ارزیابی و سنجش کیفیت خدمات کتابخانه‌های دانشگاهی ایران. *فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات*، (۱) ۲۹، ۱۶۳-۱۸۱.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۵). *سیری در تربیت اسلامی* (چاپ ۳). تهران: دریا.
- سرکارآرانی، محمدرضا (۱۳۸۹). *گفت‌وگو: رویکرد فرهنگی به آموزش*. رشد معلم، ۲۸ (۲۵۰)، ۴-۱۲.
- شعبانی ورکی، بختیار (۱۳۷۷). *رویکردی فراتحلیل به نظریه‌های تربیت دینی*. *فصلنامه دانشکده الهیات و معارف مشهد*، (۴۱ و ۴۲)، ۲۴۵-۲۶۸.

مرور نظام‌مند پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی/لیلا خسروی مراد و زهرا فیضی ۹۱

شیخ‌سفلی، لیلا؛ رفیعی، حسن‌رضا؛ و رضایی، صادق (۱۴۰۰). طراحی الگوی تربیت اجتماعی در قرآن کریم برای پیش‌گیری از بزهکاری دانش‌آموزان. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۹(۵۱)، ۹۷-۱۲۵.

صادق‌زاده قمصری، علی‌رضا (۱۳۹۱). دوین «فلسفه تربیتی اجتماع» متناسب با فرهنگ اسلامی و ایرانی: پیش‌نیاز تحول اساسی در نظام‌های تربیتی مدرن. راهبرد فرهنگ، ۵(۱۷-۱۸)، ۵۱-۹۱.

مذبحی، سعید؛ ملکی، حسن؛ بهشتی، سعید؛ عباس‌پور، عباس؛ و مفیدی، فرخنده (۱۳۹۲). الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت اجتماعی مبتنی بر قرآن در دوره ابتدایی آموزش و پرورش. روان‌شناسی تربیتی، ۹(۲۹)، ۱۴۹-۱۹۲.

ملکی، حسن (۱۳۸۳). اصول تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری. فصلنامه مصباح، ۵۰(۵۰)، ۱۰۳-۱۲۶.

نجفی، محمد؛ متقی، زهره؛ و نصرتی هشی، کمال (۱۳۹۴). سازمان‌دهی نظام تربیت عاطفی بر اساس آموزه‌های قرآنی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۳(۲۹)، ۴۹-۸۲.

Althof, W.; and Berkowitz*, M. W. (2006). Moral Education and Character Education: Their Relationship and Roles in Citizenship Education. *Journal of Moral Education*, 35(4), 495-518.

Asgharizadeh, E.; and Ghasemi, A. R. (2009). Supply Chain Performance Excellence Path: An Innovative Approach in Achieving a Comprehensive Supply Chain. *Journal of Business Research*, 38, 78-108, (In Persian).

Bruner, J. (1996). *The Culture of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Edwards, M.; Davies, M.; and Edwards, A. (2009). What Are the External Influences on Information Exchange and Shared Decision-Making in Healthcare Consultations: A Meta-Synthesis of the Literature. *Patient Education and Counseling*, 75(1), 37-52.

Noblit, G. W.; Hare, R. D.; and Hare, R. D. (1988). *Meta-Ethnography: Synthesizing Qualitative Studies* (Vol. 11). Sage.

Scourfield, J.; Warden, R.; Gilliat-Ray, S.; Khan, A.; and Otri, S. (2013). Religious Nurture in British Muslim Families: Implications for Social Work. *International Social Work*, 56(3), 326-342.

Zimmer, L. (2006). Qualitative Meta Synthesis: A Question of Dialoguing with Texts. *Journal of Advanced Nursing*, 53(3), 311-318.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی